

महाराष्ट्र शासन

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग

शासन निर्णय क्र. क्र.तृतीय-२०२३/प्र.क्र.१२२/सामासु

हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा रोड, मंत्रालय (विस्तार), मुंबई

दिनांक : ११ मार्च, २०२४

- वाचा : १. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन निर्णय क्र.तृतीय-२०१८/
प्र.क्र.२६/सामासु, दि.१३.१२.२०१८
२. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन निर्णय क्र.तृतीय-२०२२/
प्र.क्र.९०/सामासु, दि.१४.३.२०२३

प्रस्तावना :

राज्यातील ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींसाठी सर्वकष धोरण आखणे यासह विविध धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी/नवीन योजना, नियम तयार करण्यासाठी शिफारशी करणे इ.साठी सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाच्या संदर्भाधीन दि. १४ मार्च,२०२३ च्या शासन निर्णयान्वये सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करण्यात आली आहे.

सदर समितीच्या दि. १७ मार्च,२०२३, दि. ३० मे, २०२३ व दि. २८ जून,२०२३ अशा एकूण ३ बैठका घेण्यात आल्या. सदर बैठकांमध्ये शिक्षण, रोजगार, निवारा, आरोग्य इत्यादी विविध मुद्द्यांच्या अनुषंगाने चर्चा झाली. तद्नंतर दि. १० ऑक्टोबर, २०२३ रोजी मा. मंत्री, शालेय शिक्षण तथा पालकमंत्री, मुंबई शहर यांच्या उपस्थितीत ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्ती व त्यांच्यासाठी कार्यरत संस्थांचे प्रतिनिधींसह राज्यस्तरीय एक दिवसीय कार्यशाळा यशवंतराव चव्हाण सेंटर, नरीमन पॉईंट, मुंबई येथे पार पडली. सदर कार्यशाळेमध्ये तृतीयपंथी व्यक्तींच्या सामाजिक समस्या, मानसिक आरोग्य, ओळखपत्र, सामाजिक व आर्थिक उन्नतीच्या योजना, शिक्षण व रोजगार, आरोग्य, पुनर्वसन, कल्याणकारी योजना आणि त्यांचे मानवी हक्क अबाधित राखण्यासाठी व समस्यांचे निवारण करण्याच्या अनुषंगाने चर्चा करण्यात आली. सदर कार्यशाळेत ९० ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्ती उपस्थित होत्या.

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग यांच्या दि. १५.०९.२०२३ च्या मार्गदर्शक सूचना, तृतीयपंथीय व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) अधिनियम २०१९, तृतीयपंथीय (हक्कांचे संरक्षण) नियम २०२० मधील तरतूदी, त्याचप्रमाणे सदर समितीच्या ३ बैठकांमधील उपस्थित मुद्दे व त्याअनुषंगाने झालेल्या चर्चा, कार्यशाळेतील चर्चिले गेलेले मुद्दे विचारात घेऊन सदर समितीने त्यांच्या दि.१४ ऑक्टोबर,२०२३ च्या पत्रान्वये अहवाल शिफारशींसह शासनास सादर केला. सदर अहवालातील शिफारशीनुसार महाराष्ट्र राज्याचे तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण विहित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय-

तृतीयपंथीयांच्या सर्वांगिण विकासासाठी महाराष्ट्र राज्याचे तृतीयपंथीयांसाठीच्या धोरणाच्या प्रारूपाच्या अनुषंगाने सर्व मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागाकडून प्राप्त झालेल्या शिफारशी व अभिप्राय विचारात घेऊन आवश्यक सुधारणांसह महाराष्ट्र राज्याचे तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण- २०२४ मंत्रिमंडळाच्या मान्यतेसाठी सादर करण्यात आले. सदर प्रस्तावावर मंत्रिमंडळाने दि. ११ मार्च, २०२४ च्या मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत चर्चा केली आणि आवश्यक सुधारणांसह महाराष्ट्र राज्याचे तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण-२०२४ जाहिर करण्यास मान्यता दिली. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्याचे तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण- २०२४ विहित करण्यात येत आहे.

२. महाराष्ट्र राज्याचे तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण-२०२४ शासनाच्या सामाजिक न्याय विभागाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.
३. सदर धोरणांतर्गत असलेल्या विविध योजनांना संबंधित प्रशासकीय विभागामार्फत विवक्षित पध्दतीने स्वतंत्र मान्यता तसेच निधी मिळविणे गरजेचे राहिल. तसेच योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणीपूर्वी यथास्थिती/यथायोग्य बदल करणे आवश्यक राहिल.
४. केंद्र शासनाने "The Transgender Persons (Protection of Rights) Act. २०१९ या कायद्यांतर्गत निर्गमित केलेले नियम "The Transgender Persons (Protection of Rights) Rules, २०२०" जशास तसे स्वीकृत करण्यास शासन मान्यता देण्यात येत आहे.
५. तृतीयपंथीयांसाठीच्या धोरणाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होण्यासाठी संबंधित सर्व प्रशासकीय विभागांनी समन्वय अधिका-याची नियुक्ती करावी.
६. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२४०३१११९०४४५४५२२ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(सुमंत भांगे)

सहपत्र- तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण तसेच परिशिष्ट- १

सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

मा.राज्यपाल यांचे सचिव, राजभवन, मुंबई

मा.सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई

मा.अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई

मा.विरोधी पक्षनेता, विधानपरिषद/विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई

मा.उप सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई

मा. उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई
मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई
मा.उप मुख्यमंत्री यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई
सर्व मंत्री/राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई
मा. मुख्य सचिव मंत्रालय, मुंबई
शासनाचे सर्व अपर मुख्य सचिव/ प्रधान सचिव/ सचिव, मंत्रालय, मुंबई
मा.महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
मा.प्रधान सचिव, विधानसभा/विधानपरिषद, विधानमंडळ सचिवालय, विधानमंडळ, मुंबई
मा. महालेखापाल (लेखापरीक्षा), महाराष्ट्र १ व २, मुंबई व नागपूर
मा. महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र १ व २, मुंबई व नागपूर
सर्व विभागीय आयुक्त (महसूल)
आयुक्त, समाजकल्याण, पुणे
जिल्हाधिकारी (सर्व)
प्रबंधक, उच्च न्यायालय, मुळ शाखा, मुंबई
प्रबंधक, उच्च न्यायालय, अपील शाखा, मुंबई
प्रबंधक, लोकायुक्त आणि उप लोकआयुक्त यांचे कार्यालय, मुंबई
प्रबंधक, महाराष्ट्र प्रशासकीय न्यायाधिकरण, मुंबई, नागपूर, औरंगाबाद
सचिव, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, मुंबई
महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई
राज्यातील सर्व महामंडळे आणि उपक्रम यांचे व्यवस्थापकीय संचालक
सर्व महानगरपालिकांचे आयुक्त
सर्व प्रादेशिक उपायुक्त (समाजकल्याण विभाग)
सर्व सहाय्यक आयुक्त, समाजकल्याण
सर्व जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी
सर्व मंत्रालयीन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
सदस्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य तृतीयपंथीय हक्कांचे संरक्षण व कल्याण मंडळ
निवड नस्ती, सामासु

*****

महाराष्ट्र राज्याचे तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण-२०२४

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग,
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२.

तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण-२०२४

भारतीय राज्यघटना सर्व व्यक्तींसाठी न्याय, स्वातंत्र्य, आणि समानतेची हमी देते. ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींसह सर्वांनी प्रतिष्ठेनी जगण्यासाठी एक सर्वसमावेशक समाज व्यवस्था अनिवार्य करते. प्राचीन काळापासून तृतीयपंथीय व्यक्ती भारतीय समाज व्यवस्थेचे घटक आहेत. लैंगिक समानता प्रस्थापित करणे हे लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट असून महाराष्ट्र राज्य सुद्धा त्या दिशेने अग्रणी आहे. लैंगिक समानता म्हणजे व्यक्तींमध्ये लैंगिकतेच्या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न बाळगता सर्वांना कायद्याचे समान रक्षण आणि कायद्याप्रती सर्व व्यक्ती समान असल्याचे धोरण होय. सर्व व्यक्तींना समानता प्रदान करण्याच्या दृष्टीने शासनाला दुर्लक्षित घटकांकरिता विशेष कायदे आणि योजना करण्याचे अधिकार प्राप्त आहेत. तृतीयपंथी व्यक्ती सुद्धा समाजातील दुर्लक्षित घटक आहेत. सदर घटकाचा उल्लेख ट्रान्सजेंडर असा असून केंद्र शासनाच्या “ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९” आणि ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) नियम, २०२० यांच्याशी सुसंगत प्रस्तुत महाराष्ट्र राज्य तृतीयपंथी/ट्रान्सजेन्डर व्यक्तींच्या समस्यांचे निरसन व कल्याणात्मक उपाययोजना करण्याकरिता गठीत केलेल्या समितीचा सदर अहवाल तृतीयपंथी व्यक्तींना समान संधी आणि त्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी राज्याच्या वचनबद्धतेचा विचार करून तयार करण्यात आला आहे.

ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींबद्दल सर्वसाधारणपणे तिरस्कार किंवा चेष्टेची भावना समाजात प्रचलित असलेली दिसते व त्यामुळे त्यांच्या मनुष्य म्हणून जगण्याच्या मूलभूत मानवी अधिकारांची पायमल्ली होताना दिसते. प्रत्यक्षात ज्या व्यक्तींचे शरीर पुरुषांचे आणि मानसिकता, हावभाव, वर्तणूक, बोलणे, चालणे हे स्त्रीचे आहे किंवा ज्या व्यक्तींचे शरीर स्त्रीचे आणि मानसिकता, हावभाव, वर्तणूक, बोलणे, चालणे हे पुरुषाचे आहे, अशा व्यक्तींना तृतीयपंथी म्हणतात. ट्रान्सजेंडर हा शब्द अशा व्यक्तींना सूचित करतो ज्यांची लिंग ओळख त्यांना जन्मावेळी निश्चित झालेल्या लिंगापेक्षा वेगळी असते. लिंग ओळख ही पुरुष, स्त्री किंवा अन्य असण्याची खोलवर धारण केलेली भावना आहे आणि ती एखाद्या व्यक्तीच्या शारीरिक वैशिष्ट्यांशी जुळणारी किंवा न जुळणारी असू शकते. ज्यांच्या शरीरात संप्रेरकांचे (हार्मोनल) असंतुलन निर्माण झालेले असते आणि त्याचबरोबर जे विविध कारणांसाठी लिंग परिवर्तन शस्त्रक्रियेचा मार्ग स्वीकारतात, अशा सर्व व्यक्तींचा ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय मध्ये समावेश होतो.

तृतीयपंथीयांना हिजडा, पवय्ये, खोजे, बंदे देवडा, फालक्या, फातडा, मंगलमुखी, तिरुगाई खोती, आखणी, शिवशक्ती, लुगडंवाला, जोगते, किन्नर अशा विविध

संबोधनांनी ओळखले जाते. समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून बाहेर फेकल्या गेलेल्या वंचित, शोषित अशा तृतीयपंथीयांना कायदेशीर मान्यता देऊन त्यांना मूलभूत मानवी हक्क उपभोगण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. यासाठी तृतीयपंथीयांची लिंगनिहाय ओळख करून त्यांचा विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय करार व कायदानुसार लैंगिक ओरिएंटेशन व लैंगिक ओळख (Gender Identity) काहीही असली तरी सर्वजण समान आहेत व सर्वांना समान मानवी हक्क मिळाले पाहिजेत. अलिकडच्या काळात, ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींप्रती दृष्टिकोनात लक्षणीय सुधार झाले आहेत. ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीयांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे.

२. महाराष्ट्र राज्यातील तृतीयपंथीयांची लोकसंख्या - सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यात तृतीयपंथीयांची लोकसंख्या साधारणतः ४०८९१ इतकी असून मा. सर्वोच्च न्यायालयाने ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींना स्वयं लैंगिक ओळख निश्चिती करण्याचे अधिकार दिले असल्याने सदर संख्येत आजमितीस वाढ झाल्याची शक्यता आहे.

३. सन २०१४ हे भारतातील तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी नागरिकत्व, अधिकार आणि सशक्तीकरण या बाबींकरिता कायदेशीर मान्यता मिळण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण वर्ष आहे. मा. सर्वोच्च न्यायालयाने नालसा निकाल, २०१४ (राष्ट्रीय विधी सेवा प्राधिकरण विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया) प्रकरणी महत्वाचे निर्देश दिले आहेत.

४. केंद्र शासनाचा ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९ संपूर्ण देशात लागू झाला आहे. सदर कायद्यामध्ये अधिनियमामध्ये ट्रान्सजेंडर व्यक्तीची ओळख, भेदभावास प्रतिबंध, ओळख प्रमाणपत्रासाठी अर्ज, ओळख प्रमाणपत्र प्रदान करणे, लिंग बदल, शासनाकडून कल्याणकारी उपाय योजना, नोकरीत भेदभाव न करणे, आस्थापनांचे दायित्व, तक्रार निवारण यंत्रणा, राहण्याचा हक्क, ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींचे शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्य, ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींना सर्वसमावेशक शिक्षण देण्याचे शैक्षणिक संस्थांचे दायित्व, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि स्वयंरोजगार, आरोग्य सुविधा, ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय परिषद, राष्ट्रीय परिषदेची कार्ये इ. बाबतीत तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत.

५. केंद्र शासनाचे ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) नियम, २०२० लागू झाले आहेत. सदर नियमामध्ये तृतीयपंथी व्यक्ती कोणत्या प्रक्रियेद्वारे ओळख प्रमाणपत्रासाठी अर्ज करू शकतात आणि त्यांना असे प्रमाणपत्र कोणत्या पद्धतीने प्रदान केले जाईल, हे नमूद केले असून सदर नियमांतर्गत तृतीयपंथीयांना ओळखपत्र निर्गमित करण्यासाठी आवश्यक अर्जाचे नमुने

निश्चित केले आहेत. ओळखपत्र निर्गमित करण्याची तसेच लिंग बदल ओळखपत्र निर्गमित करण्याची विहित नमुन्यासह कार्यपध्दती नमूद केली आहे. तृतीयपंथीयांसाठी कल्याणकारी योजना, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्य सुविधा, जनजागृती इ. बाबत आवश्यक कार्यवाही करण्याबाबत सूचित केले आहे.

६. ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९ च्या कलम १६ द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून, केंद्र सरकारने दि.२१ ऑगस्ट, २०२० च्या अधिसूचनेद्वारे तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय परिषद (नॅशनल कौन्सिल फॉर ट्रान्सजेंडर पर्सन्स) स्थापन केली आहे. सदर परिषदेचे मा. मंत्री, सामाजिक न्याय आणि सशक्तीकरण, भारत सरकार हे पदसिद्ध अध्यक्ष आणि मा. राज्यमंत्री, सामाजिक न्याय आणि सशक्तीकरण, भारत सरकार हे पदसिद्ध उपाध्यक्ष आहेत.

७. केंद्र शासनाने तृतीयपंथीय व्यक्तींसाठी दि. २५ सप्टेंबर, २०२० रोजी राष्ट्रीय पोर्टल विकसित केले आहे. सदर पोर्टल तृतीयपंथीय व्यक्तीला प्रमाणपत्र आणि ओळखपत्रासाठी डिजिटल पद्धतीने अर्ज करण्यास मदत करते. पोर्टलद्वारे अर्जाच्या स्थितीचे निरीक्षण केले जाऊ शकते. ज्यामुळे प्रक्रियेत पारदर्शकता सुनिश्चित होते. अर्जावर प्रक्रिया करण्यासाठी आणि कोणत्याही आवश्यक विलंबाशिवाय प्रमाणपत्रे आणि ओळखपत्र प्रदान करण्यासाठी अधिकाऱ्यांनाही सदर पोर्टलअंतर्गत कालमर्यादा विहित करण्यात आली आहे. (लिंक <https://transgender.dosje.gov.in/>)

८. राज्य शासनाच्या महिला धोरण, २०१४ मध्येही समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून बाहेर फेकले गेलेले तृतीयपंथीय यांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न करण्याची बाब नमूद आहे. त्यानुसार तृतीयपंथीयांची लिंगनिहाय ओळख करून तृतीयपंथीयांचा विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे.

९. मानवाधिकार संरक्षण कायदा, १९९३ अंतर्गत, राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाकडे (NHRC) देशातील सर्व मानवांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींना जीवनाच्या अनेक पैलूंमध्ये भेदभावाचा सामना करावा लागतो. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, तसेच ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींचे कल्याण आणि अधिकारांचे संरक्षण होण्यासाठी आयोगाने दि. १५ सप्टेंबर, २०२३ रोजीच्या पत्रान्वये केंद्र आणि राज्य सरकारांना पुढीलप्रमाणे मार्गदर्शक सूचना केल्या आहेत.

• **शिक्षण :-**

i. ट्रान्सजेंडर/तृतीयपंथीय व्यक्तींना शिक्षण घेता येण्यासाठी आवश्यक पावले उचलली जाऊ शकतात. शैक्षणिक संस्थांमधील हिंसा, भेदभाव आणि त्यांचा छळ या समस्यांचे निराकरण

करण्यासाठी धोरण तयार करण्याचा विचार करू शकतात. सर्व राज्ये/ केंद्रशासित प्रदेशांच्या शिक्षण विभाग त्यांच्या संबंधित अधिकारक्षेत्रातील शैक्षणिक संस्थांना अनिश्चित लैंगिकता असलेल्या विद्यार्थ्यांना गुंडगिरी, छळ किंवा इतर प्रकारच्या हिंसाचारापासून संरक्षण करण्यासाठी सूचना दिल्या जाव्यात.

ii. राज्य सरकार/ केंद्रशासित प्रदेश प्रत्येक जिल्ह्यात, जिल्हा स्तरावर ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथीयासाठी एक भेदभाव विरोधी कक्ष स्थापन करणे आणि तृतीयपंथीयांविषयीचा पूर्वग्रह, भेदभाव, लैंगिक शोषण आणि ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथीय व्यक्तींवरील इतर हिंसा इत्यादी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांमध्ये देखरेख समिती/ सेल स्थापन करणे सुनिश्चित केल्याची खात्री करतील.

iii. सर्व शैक्षणिक संस्था ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथीय समावेशक करण्यासाठी राज्य सरकारे आवश्यक पावले उचलतील.

iv. उच्च शिक्षणात ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथीय विद्यार्थ्यांशी भेदभाव केला जाऊ नये आणि पदवी/ डिप्लोमा/ पोस्ट ग्रॅज्युएट अभ्यासक्रम घेत असलेल्या ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथीय विद्यार्थ्यांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी योग्य तरतूद सुनिश्चित केली जाऊ शकते.

v. ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथीय विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती आणि मोफत शिक्षणाची तरतूद करण्यात यावी.

• आरोग्य सेवा :-

i. ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथी यांना मदत करण्यासाठी जिल्हा स्तरावर वैद्यकीय मंडळे स्थापन करणे.

ii. प्रत्येक जिल्हा सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये, लिंगबदल शस्त्रक्रियेसाठी सल्लामसलत, उपचार, समुपदेशन यासाठी आवश्यक तरतुदी केल्या जातील आणि पुढील बाबींचा देखील विचार केला जाऊ शकतो;

अ. ज्या ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथीय व्यक्तीला लिंग बदल शस्त्रक्रियेची निवड करायची आहे

त्या ट्रान्सजेंडर्स/तृतीयपंथीय व्यक्तीला उपयुक्त अर्थसहाय्य दिले जाऊ शकते किंवा,

ब. शासकीय रुग्णालयात मोफत लिंगबदल शस्त्रक्रिया करण्यात येऊ शकतात.

• रोजगार :-

i. नागरी सेवा परीक्षांमध्ये अर्ज करणाऱ्या ट्रान्सजेंडर्स समुदायातील व्यक्तींसाठी ओळख श्रेणी म्हणून "तृतीय लिंग" पर्याय उपलब्ध करून देणे, जेणेकरून ते प्रवेश परीक्षांमध्ये अर्ज करू शकतील आणि परीक्षा देऊ शकतील.

- ii. दस्तऐवज पडताळणी करणाऱ्या सर्व यंत्रणांना, तृतीयपंथी व्यक्तींचे नाव व छायाचित्र मुळ दस्तऐवजांशी जुळत नसल्यास, सदर व्यक्तीकडे तृतीयपंथी प्रमाणपत्र प्राप्त असल्यास, अशा परिस्थितीत वेळेत कागदपत्रांचा स्वीकार व पडताळणी करण्याबाबत सूचना देण्यात याव्यात.
- iii. कामाच्या ठिकाणी कोणत्याही प्रकारचा हिंसाचार किंवा छळापासून ट्रान्सजेंडर व्यक्तींचे संरक्षण करण्यासाठी पुरेशी पावले उचलली जाऊ शकतात आणि सर्व स्तरांवर भेदभाव विरोधी धोरणे लागू केली जातील .
- iv. सर्वसाधारण कर्मचाऱ्यां-साठी लैंगिक अभिमुखता व लैंगिक ओळख याबाबत नियमितपणे संवेदनशील कार्यक्रम आयोजित केले जाऊ शकतात.
- v. ट्रान्सजेंडर कर्मचाऱ्यां-च्या समस्या हाताळण्यासाठी ते जेथे कार्यरत असतील तेथे एक तक्रार निवारण कक्ष स्थापन केला जाईल, ज्यामध्ये शक्य असेल तेथे कमीतकमी एका ट्रान्सजेंडर व्यक्तीचा समावेश केला जाऊ शकतो.
- vi. ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना कौशल्य विकास प्रशिक्षण आणि उत्तम व्यावसायिक संधी देण्यास राज्याने प्राधान्य द्यावे.
- vii. ट्रान्सजेंडर समुदायामध्ये नॅशनल करिअर सर्व्हिस पोर्टलची व्यापक प्रसिद्धी करण्यात यावी.
- viii. ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना स्वतःचा व्यवसाय सुरु करण्यास मदत करण्यासाठी सवलतीच्या व्याज दरात कर्ज दिले जाऊ शकते.
- ix. जिल्हा प्रशासन, ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना बचत गट तयार करण्यास मदत करेल ज्याद्वारे त्यांना उपजीविका उपक्रम सुरु करण्यासाठी बँक कर्ज मिळू शकेल.

समावेशकतेला प्रोत्साहन :-

- i. कोणत्याही प्रकारचे अर्ज करताना सर्व अर्जांवर उमेदवारांनी त्यांची लैंगिकता नमूद करणे आवश्यक असते. त्या पर्यायांमध्ये श्रेणी म्हणून 'तृतीयपंथी' पर्याय प्रदान करणे आवश्यक आहे.
- ii. सर्व सार्वजनिक ठिकाणी ट्रान्सजेंडरसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे असावीत.
- iii. ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना त्यांची सांस्कृतिक कार्यक्रमात प्रतिभा दाखवण्यासाठी एक खास व्यासपीठ उपलब्ध करून द्यावे.
- iv. ट्रान्सजेंडर समुदायासाठी वृद्धाश्रमाच्या सुविधांचा विचार केला जावा.

• **कल्याणात्मक :-**

- i. मृत सरकारी कर्मचारी किंवा पेन्शनधारकाचे एकल ट्रान्स मूल असल्यास त्याची कौटुंबिक पेन्शन आणि इतर लाभांसाठी अविवाहित मुलगी म्हणून वागणूक देणे.
- ii. ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना वडिलोपार्जित शेतजमिनीचा वारसा हक्क मिळायला हवा.
- iii. ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९ च्या अंमलबजावणीसाठी तयार केलेल्या ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) नियम, २०२० च्या कलम १० (१) अंतर्गत अनिवार्य केल्यानुसार ट्रान्सजेंडर कल्याण मंडळाची स्थापना करण्यात यावी.
- iv. संबंधित मंत्रालयाने गरिमा गृहासाठी वाटप केलेला निधी वेळेवर देण्याची खात्री करावी. याशिवाय निधी वितरणाबाबत विचारलेले प्रश्न योग्य यंत्रणेद्वारे हाताळले जाऊ शकतील अशा तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी आवश्यक औपचारिकता पूर्ण करणे.
- v. विमा कंपन्यांना दस्तऐवज पडताळणीच्या उद्देशाने योग्य प्राधिकरणाने निर्गमित केलेले ट्रान्सजेंडर प्रमाणपत्र विचारात घेण्याचा आणि स्विकारण्याच्या सूचना दिल्या जाऊ शकतात.
- vi. कॉर्पोरेट अफेअर्स मंत्रालय, कंपनी कायदा, २०१३ च्या अनुसूची VII मधील CSR अंतर्गत खर्च करण्यासाठी समाविष्ट केलेल्या कार्यक्रमाच्या यादीमध्ये स्पष्टपणे ट्रान्सजेंडर व्यक्तींच्या कल्याणकारी कार्यक्रमाचा समावेश करण्याचा विचार केला जावा.
- vii. ट्रान्सजेंडर व्यक्तींच्या लैंगिक छळाच्या तक्रारी हाताळण्यासाठी पुरेशी पावले उचलली जाऊ शकतात.
- viii. शासकीय योजना व इतर सुविधा तृतीयपंथीयांना मिळण्यासाठी त्यांना बहुउद्देशीय ओळखपत्रे देण्यात यावीत.
- ix. तृतीयपंथीयांच्या कुटुंबामध्ये तृतीयपंथीय बालकांविषयी त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांना अंगणवाडी सेविकांमार्फत संवेदनशील करणे.
- x. शैक्षणिक उपक्रमातून जनतेमध्ये जाणीव/जनजागृती करणे.

• **तक्रार निवारण :-**

- i. ट्रान्सजेंडर (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९ आणि ट्रान्सजेंडर व्यक्तींचे (हक्कांचे संरक्षण) नियम, २०२० अंतर्गत पोलीस महासंचालकांच्या अंतर्गत ट्रान्सजेंडर प्रोटेक्शन सेल स्थापन करणे किंवा ट्रान्सजेंडर विरुद्धच्या गुन्ह्यांच्या प्रकरणांवर लक्ष ठेवण्यासाठी राज्यातील नामनिर्देशित अधिकारी नियुक्त करणे.

ii. प्रत्येक पोलीस ठाण्यात एका अधिकाऱ्याला ट्रान्सजेंडरच्या विषयांबाबत नियुक्त करण्यात यावा.

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाच्या दि. १५.०९.२०२३ च्या पत्रामधील उपरोक्त सर्व मार्गदर्शक सूचनांची संबंधित प्रशासकीय विभागांकडून काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्याबाबत आवश्यक सूचना निर्गमित करण्यात याव्यात.

१०.१ राज्यातील तृतीयपंथीय व्यक्तींच्या हक्कांचा सन्मान आणि संरक्षण सुनिश्चित करणे तसेच राज्यातील तृतीयपंथीय समाज घटकांची सर्वांगीण उन्नती व्हावी व त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्याचबरोबर तृतीयपंथीयांना भेदभावरहीत वागणूक देण्यासाठी राज्य शासनाच्या सर्व शासकीय कागदपत्रे व ओळखपत्र यावर आणि सर्व सरकारी नोंदी करताना तृतीयपंथीय श्रेणीचा समावेश करण्यात यावा. तसेच राज्यातील तृतीयपंथीय या घटकातील वर्गास सर्व शासकीय विभाग आणि सार्वजनिक प्राधिकरणांकडून त्यांच्या आस्थापनेवरील सर्व पदांच्या भरती प्रक्रियेमध्ये तसेच नोकरी व शिक्षण क्षेत्रासह सर्व शासकीय योजनांमध्ये जिथे जिथे लिंगाबाबत विचारणा करण्यात येईल तिथे तिथे लिंग पर्याय म्हणून पुरुष व स्त्री घटकाबरोबर तृतीयपंथी हा पर्याय सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाच्या दि. ३ मार्च, २०२३ च्या शासन निर्णयानुसार उपलब्ध करून देण्यात आला असून त्या अनुषंगाने संबंधित प्रशासकीय विभागांकडून व यंत्रणांकडून त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात यावी.

१०.२ समाजात तृतीयपंथीय लोकांविरुद्ध पूर्वग्रह आणि भेदभावपूर्ण वृत्ती किंवा वर्तन दूर करण्यासाठी तसेच त्यांना सन्मान, स्वातंत्र्य, समान संधी प्रदान करण्यासाठी तसेच त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी शासनाकडून जनजागृती आणि शैक्षणिक कार्यक्रम हाती घेण्यात यावेत. शासकीय अधिकारी व कर्मचारी वर्गालाही ट्रान्सजेंडर व्यक्तींच्या व्यथा व समस्यांबद्दल जाणीव प्रदान करून सदर व्यक्तींना सन्मानपूर्वक समाजात सहभागी करून घेत त्यांना समान संधी उपलब्ध करून देत सक्षम करण्यात यावे.

१०.३ तृतीयपंथीय व्यक्तींचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक सर्वांगीण विकास करण्यासाठी सुरक्षा आणि आरोग्याबरोबर मुलभूत गरजांचा आणि इतर लोक कल्याणकारी सेवांचा सहज लाभ घेता यावा यासाठी शासनाकडून आवश्यक सहाय्यक यंत्रणा व व्यवस्था निर्माण करण्यात यावी.

१०.४ तृतीयपंथीय व्यक्तींना त्यांच्या घरात तसेच परिसरात, रुग्णालयात, कार्यालयांत त्याचबरोबर पोलीस ठाणे व तुरुंग इ. ठिकाणी अनुकूल, सुरक्षित आणि संरक्षित वातावरण निर्माण करून छळ, अत्याचार आणि हिंसाचारापासून संरक्षण करण्यात यावे.

१०.५ भेदभाव आणि हिंसाचाराविरुद्ध बचावात्मक प्रयत्न करणाऱ्या तृतीयपंथीय व्यक्तींना सुलभरित्या न्याय मिळवण्याकरीता मोफत कायदेशीर मदत प्रदान करण्यात यावी. त्याचप्रमाणे लैंगिक छळ, लैंगिक अत्याचार, घरगुती हिंसाचार आणि लैंगिकतेविषयक सर्व कायदे तृतीयपंथीयांसाठी समावेशक करण्यात यावेत.

१०.६ अनाथाश्रम, दत्तक केंद्रे आणि इतर बाल संरक्षण संस्था यांनी अनिश्चित लैंगिकता असलेल्या बालकांच्या गरजांबद्दल संवेदनशीलता निर्माण करावी. तसेच सदर बालकांचे लैंगिक शोषण व अत्याचार होणार नाही याची काळजी घेण्यात यावी.

१०.७ जमिन व घराची मालकी आणि वारस हक्कांची अंमलबजावणी करताना लैंगिक भेदभाव विरहीत समान हक्कांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.

१०.८ हिंसाचार, अत्याचार आणि इतर अमानवी वागणुकीच्या घटनांना आळा घालण्यासाठी आणि अशा घटनेस वेळेत प्रतिसाद मिळणेकामी प्रशिक्षित समुपदेशकांसह तृतीयपंथीयांसाठी हेल्पलाइन तयार करण्यात यावी.

१०.९ अनिश्चित लैंगिकता असणाऱ्या बालकांचे पालनपोषण करणे व त्यांचे कौटुंबिक वातावरणाचे संरक्षण होण्याच्या दृष्टीने त्यांना सोडून देणाऱ्या किंवा घराबाहेर काढणाऱ्या पालकांचे समुपदेशन करण्यात यावे.

१०.१० तृतीयपंथीय बालकांच्या गरजा पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने अंगणवाडी सेविका, बाल विकास प्रकल्प अधिकारी, महिला व बाल कल्याण अधिकारी आणि इतर बाल सेवा प्रदात्यांच्या कर्मचाऱ्यांच्या क्षमता विकसित करण्यात याव्यात.

१०.११ शासकीय / निमशासकीय सेवा, मंडळे / महामंडळे, नगरपालिका/महानगरपालिका, जिल्हा परिषदा, शासकीय विद्यालये, महाविद्यालये, शासकीय शैक्षणिक संस्था, खाजगी विद्यालये, महाविद्यालये, शैक्षणिक संस्था, अनुदानित/विना अनुदानित विद्यालये, महाविद्यालये व शैक्षणिक संस्था आणि ज्यांना आदेश देण्याचा अधिकार शासनाला आहे, अशी इतर सर्व प्राधिकरणे, सेवा व संस्था यांनी पात्र तृतीयपंथीय व्यक्तींना खाजगी व शासकीय रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने शिक्षण, कौशल्य विकास व उद्योजकता प्रशिक्षण, शिष्यवृत्ती प्रदान करणे, स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे व अन्य कौशल्य विकासाच्या योजनांच्या माध्यमातून उत्पन्न वाढीस प्रोत्साहन देणे, अनुदान व कर्ज उपलब्ध करून त्यांच्या व्यावसायिक व आर्थिक वाढीस हातभार लावणे व अन्य सर्व शासकीय योजनांचा पात्रतेनुसार लाभ देण्यात यावा.

१०.१२ शैक्षणिक संस्थांना तृतीयपंथीय समावेशक धोरण स्वीकारणे व लिंगभेद, लैंगिकतेच्या आधारावर होणारी उपेक्षा, अवहेलना व विलगीकरण अशा समस्यांचे निरसन करण्यास प्रोत्साहन

देण्यात यावे व ज्या शैक्षणिक संस्था लैंगिकतेच्या आधारावर प्रवेश देण्यास नकार देतील अथवा टाळाटाळ करतील अशा संस्थांवर नियमोचित कारवाई करण्यात यावी.

१०.१३ शासकीय आरोग्य विमा योजनांमध्ये तृतीयपंथीय व्यक्तींचा समावेश करण्यासाठी उपाययोजना करण्यात याव्यात, आरोग्य विमा कार्ड प्रदान केली जावीत. तसेच तृतीयपंथीय व्यक्तींना भेडसावणाऱ्या लैंगिक आरोग्य समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी स्वतंत्र सेरो-सर्व्हेलेन्स केंद्रे स्थापन करण्यात यावीत.

१०.१४ प्रत्येक जिल्हयाच्या शासकीय रुग्णालयामध्ये तृतीयपंथीयांसाठी स्वतंत्र वॉर्ड व व्यवस्था करण्यात यावी.

१०.१५ शासनमान्य इस्पितळांमध्ये लिंगबदल शस्त्रक्रिया [सेक्स रीअसाइनमेंट सर्जरी (SRS)] साठी आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्यात यावे.

१०.१६ तृतीयपंथीयांना कोणताही भेदभाव न करता आरोग्य सेवा सुविधा पुरविण्यात याव्यात. जेणेकरून ते संकोच न करता सर्व रुग्णालयांमध्ये प्रवेश व उपचार घेऊ शकतील.

१०.१७ तृतीयपंथीयांसाठी योजना तयार करण्याच्या अनुषंगाने पुरावे आणि माहिती गोळा करण्याकरीता तृतीयपंथीय व्यक्तींच्या समस्यांच्या मुद्द्यांवर संशोधन आणि नियतकालिक सर्वेक्षणांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.

१०.१८ तृतीयपंथीयांच्या अधिकारांबद्दल जनजागृती, अधिकारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी संबंधित भागधारकांची क्षमता विकसित करणे. तृतीयपंथीयांना विकृती म्हणून नव्हे, तर सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य घटक म्हणून पाहण्यासाठी शालेय स्तरापासून संवेदनशिलता वाढीकरीता प्रयत्न करण्यात यावेत.

१०.१९ समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिलेल्या तृतीयपंथीयांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न करण्यात यावेत.

१०.२० तृतीयपंथीयांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक तसेच सांस्कृतिक सर्वांगीण विकास व उत्थानासाठी राज्य शासनाने सर्वतोपरी प्रयत्न करावेत.

१०.२१ तृतीयपंथीयांना नियमानुसार विधि सहाय्य प्रदान करण्यात यावे.

१०.२२ संकटात सापडलेल्या किंवा मदतीची गरज असलेल्या तृतीयपंथीय व्यक्तींना मदत करण्यासाठी राज्य शासनाने हेल्पलाइन आणि कॉल सेंटर सुरू करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा.

१०.२३ तृतीयपंथीयांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी तृतीयपंथीयांसाठी उल्लेखनिय कामगिरी करणाऱ्या व्यक्ती व सामाजिक संस्था यांना पुरस्कार प्रदान करण्यात यावेत.

१०.२४ तृतीयपंथींच्या समस्या समाजापुढे मांडून जनजागृती करण्याकरीता निर्मित केलेल्या चित्रपट व नाटकांना शासनातर्फे आर्थिक सहाय्य देण्यात यावे.

१०.२५ तृतीयपंथीयांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्याच्या अनुषंगाने उपाययोजना करण्यासाठी राज्यस्तरीय तसेच महसूल विभागनिहाय तृतीयपंथीय हक्कांचे संरक्षण आणि कल्याण मंडळ गठीत करण्यात आले असून त्यांच्यामार्फत प्रभावीपणे आवश्यक ती कार्यवाही करण्यात यावी.

१०.२६ तृतीयपंथीयांच्या कलागुणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी शासकीय कला अकादमी मध्ये प्रशिक्षण व व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात यावे.

१०.२७ तृतीयपंथीयांमधील आरोपी व पिडीत असल्यास पोलीस खात्यामार्फत सदर प्रकरण संवेदनशीलरित्या हाताळण्याचे निर्देश देण्यात यावेत. तृतीयपंथींना अटक झाल्यावर त्यांना वैद्यकीय, कायदेशीर मदत वेळेवर मिळण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

१०.२८ शक्य असेल तिथे तृतीयपंथीय व्यक्तींसाठी स्वतंत्र शौचालयाची सुविधा उपलब्ध करून दिली जावी.

१०.२९ तृतीयपंथीयांचा मृत्यू झाल्यास त्यांचे जवळचे नातेवाईक उपलब्ध नसतील, तर तृतीयपंथीयांच्या धर्माशी संबंधित विशिष्ट संस्कारानुसार तृतीयपंथी व्यक्तीच्या अंत्यसंस्कारासाठी स्थानिक स्वराज संस्थांनी योग्य ती व्यवस्था करावी.

१०.३० तृतीयपंथीयांसाठी जबाबदार मिडीया धोरणाचा एक भाग म्हणून, प्रिंट आणि इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाला तृतीयपंथीयांचे वाईट चित्रण करण्यापासून परावृत्त करण्याची आणि तृतीयपंथीयांना अपमानित करणारे सामान्य भाषेतील शब्द काढून टाकण्यास मदत करण्याची विनंती करण्यात यावी.

१०.३१ एखाद्याचे लिंग बदलण्याची अट म्हणून सेक्स रीअसाइनमेंट सर्जरी (SRS) वर आग्रह धरण्यात येऊ नये.

१०.३२ तृतीयपंथीयांना बालपणात व तारुण्य अवस्थेत भावनिक सुरक्षा न मिळल्याने त्यांतून निर्माण झालेला न्यूनगंड, भीती, आत्मविश्वासाचा अभाव, नैराश्य, हिंसक वृत्ती, समाजाकडे व स्वतःकडे पहाण्याचा नकारात्मक दृष्टीकोन इत्यादी दोष निर्माण होतात त्यासाठी त्यांचे मानसिक स्वास्थ्य नीट राखण्यासाठी विशेष प्रशिक्षित मानसिक उपचार तज्ञ (Psychologist) शासनातर्फे उपलब्ध करून देणे. किंवा त्यांना स्वतःच्या मानसिक समस्या स्वतःच हाताळता येतील व स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करता येईल अशा प्रकारच्या "व्यक्तिमत्व विकास कार्यशाळा " आयोजित करण्यात याव्यात.

- १०.३३ रुग्णालयात येणा-या तृतीयपंथी व्यक्तीसाठी उपलब्ध ICTC (Integrated Counselling and Testing Centre) मध्ये समुपदेशन करण्यात यावे.
- १०.३४ तृतीयपंथीयांसाठी शासकीय रुग्णालये, महानगरपालिका / नगरपरिषद / नगरपालिका / नगरपंचायत रुग्णालये तसेच प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यामध्ये तृतीयपंथीयासाठी कालबद्ध आरोग्य शिबिरे आयोजित करण्यात यावीत.
- १०.३५ शासनाच्या गृहनिर्माण योजनांमध्ये सदनिकांच्या सोडतीत तृतीयपंथीयांचा समावेश करण्यात यावा.
- १०.३६ तृतीयपंथीयांकरिता व्यावसायिक प्रशिक्षणाचे मार्गदर्शन करण्यात यावे.
- १०.३७ तृतीयपंथीयांना असलेल्या अधिकाराबाबत जागृती निर्माण करण्याकरिता महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरणातर्फे राज्यातील सर्व जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरण तसेच तालुका विधी सेवा समितीतर्फे, सर्व जिल्हा, तालुका तसेच गाव पातळीवर शिबिरे घेण्यात यावीत.
- १०.३८ सक्षम व पात्र तृतीयपंथीयांना नोकऱ्या मिळविण्यासाठी मदत करण्यात यावी. काही लघुउद्योग प्राधान्याने तृतीयपंथीयाना देण्यात यावेत. (उदा. पाकिटे, उदबत्या, मेणबत्या, पापड बनविणे इत्यादी) लघुकर्ज (Microfinance) मिळविण्यासाठी मदत करण्यात यावी.
- १०.३९ तृतीयपंथीयांच्या समस्या निवारणामध्ये स्वयंसेवी संस्थांचा सततचा सहभाग हा अत्यंत मोलाचा आहे. चॅरिटेबल ट्रस्ट, धार्मिक / इतर संस्था याना सेवा पुरविण्याचे कार्यक्षेत्र विस्तृत करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करण्यात यावे.
- १०.४० ज्या महाविद्यालय आणि विद्यापीठामध्ये वसतिगृहाची सोय आहे अशा वसतिगृहांमध्ये तृतीयपंथीयांसाठी स्वतंत्र कक्ष राखीव ठेवण्याबाबत विचार करण्यात यावा.
- १०.४१ महाविद्यालये व विद्यापीठामध्ये तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना समान संधी उपलब्ध होण्याच्या व सन्मानाने जगता येणाऱ्या दृष्टीने सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये तृतीयपंथीयांबाबत जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात यावे.
- १०.४२ राज्यातील तृतीयपंथीयांना नवीन शिधापत्रिका मिळविण्यासाठी येणाऱ्या अडचणींचा सहानुभूतीपूर्व विचार करून त्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेचा लाभ देण्यासाठी सुलभ कार्यपध्दती अनुसरून पात्रतेनुसार योग्य ती शिधापत्रिका देण्यासाठी सर्व संबधित जिल्हाधिकारी यांनी विशेष मोहिमेचे आयोजन करण्यात यावे.
- १०.४३ तृतीयपंथीयांनाही संविधानाने समान मताधिकार बहाल केला आहे. परंतु आवश्यक दस्तावेजांच्या कमतरतेमुळे, अपुऱ्या माहितीमुळे तृतीयपंथीय घटक हे घटनात्मक अधिकाराला

मुकतात. यासाठी त्यांना निवडणूक ओळखपत्र दस्तावेजांची विशेष सवलत देता येईल का ही बाब तपासावी.

१०.४४ स्वयंसेवी संस्थांच्या व संबंधित विभागांच्या सहकार्याने राज्यातील तृतीयपंथीय घटकांचे सर्वेक्षण करणे तसेच तृतीयपंथीयांच्या ओळखपत्राबाबत जाणीव जागरुकता कार्यक्रम राबविण्यात यावा.

१०.४५ आधार आश्रम- तृतीयपंथीय या समाज घटकांना जीवनमान चांगल्या प्रकारे घालविता यावे याकरीता तृतीयपंथीय या समाज घटकासाठी प्रत्येक विभागीय स्तरावर एक आधार आश्रम ही योजना सुरु करण्यात यावी.

१०.४६ बीज भांडवल योजना- तृतीयपंथी घटकातील व्यक्तींना कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण देवून त्यांना शाश्वत रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी तृतीयपंथीय या घटकातील व्यक्तींना कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण देवून त्यांना शाश्वत रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी नवीन बीज भांडवल योजना सुरु करण्यात यावी.

१०.४७ तृतीयपंथीय विषयाबाबतचे कायदे, नियम, योजना इ. बाबतची माहिती एकत्रितरित्या उपलब्ध होण्यासाठी सामाजिक न्याय विभागाच्या वेबसाईटवर स्वतंत्र टॅब उपलब्ध करून देण्यात यावा व सदर टॅब अंतर्गत माहिती वेळोवेळी अद्ययावत करण्यात यावी.

१०.४८ केंद्र शासनाने तृतीयपंथी व्यक्तींच्या कल्याणासाठी स्माईल (SMILE) ही केंद्रीय क्षेत्र योजना सुरु केली आहे. सदर योजनेचा लाभ राज्यातील जास्तीत जास्त तृतीयपंथीय समुदायाला मिळावा यासाठी राज्य शासनाने प्रयत्न करावेत.

११. तृतीयपंथीयांना आरक्षण- तृतीयपंथीयांना आरक्षण मिळण्याबाबत विविध न्यायालयात याचिका दाखल होत आहेत. तृतीयपंथीयांसाठी आरक्षण धोरण लागू करण्याच्या संदर्भात नमूद करण्यात येते की, दि. १५/०४/२०१४ ला मा. सर्वोच्च न्यायालयाने नालसा वि. केंद्र शासन व इतर या प्रकरणी आपल्या निकालपत्रात केंद्र व राज्य सरकारांना तृतीयपंथी व्यक्तींना शैक्षणिक संस्था व सर्व प्रकारच्या शासकीय नियुक्त्यामध्ये सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गांच्या आरक्षणाचे लाभ प्रदान करण्याबाबत कार्यवाही करण्याचे निर्देश दिले आहेत. केंद्र शासनाने तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) अधिनियम-२०१९ पारित केला व तृतीयपंथी व्यक्तींकरिता कल्याणकारी योजना राबविण्याबाबत तरतूद केली असून सदर अधिनियमात आरक्षणाबाबत कोणतीही तरतूद करण्यात आलेली नाही. महाराष्ट्रात शासन सेवेत असलेले (उभे /सामाजिक आरक्षण (Vertical Reservation) ५२ + १० (EWS) असे एकूण ६२ टक्के आहे. खुला प्रवर्ग एकूण ३८ टक्के आहे. तसेच आडवे / समांतर आरक्षण (Horizontal Reservation) ७२ टक्के आहे. सदर बाबी विचारात घेता तृतीयपंथी व्यक्तींना त्यांच्या प्रवर्गनिहाय आरक्षणाचे लाभ उपलब्ध होत आहेत

व आर्थिकदृष्ट्या मागास खुल्या प्रवर्गातील तृतीयपंथी व्यक्तींना आर्थिक मागास प्रवर्गाच्या आरक्षणाचे लाभ उपलब्ध होत आहेत. राज्य शासनाने राज्यातील तृतीयपंथीय या घटकातील वर्गास शिक्षण, नोकरी व शासकीय योजनांमध्ये लिंग पर्यायामध्ये “स्त्री”, “पुरुष” व “तृतीयपंथी” असे पर्याय उपलब्ध करून देण्याबाबत दिनांक ३ मार्च, २०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये निर्देश दिले आहेत. तृतीयपंथी व्यक्ती त्यांच्या जातीनुसार अ.जा./ अनु.जमाती/ विजाभज/ एसईबीसी/इमाव/इब्ल्यूएस इ. आरक्षित प्रवर्गात आरक्षणाचा लाभ घेऊ शकतात. तृतीयपंथी व्यक्तींना आवश्यक ते शिक्षण प्राप्त करून त्यांच्या क्षमता विकसित करण्याच्या दृष्टीने व त्यांना स्पर्धात्मक युगात सक्षम बनविण्याच्या दृष्टीने उपलब्ध असलेल्या आरक्षणाचे लाभ मिळत असल्याने कल्याणकारी योजनांच्या मार्फत त्यांची प्रगती साधण्याचा प्रयत्न शासनाकडून केला जावा.

१२. राज्यातील तृतीयपंथीय यांच्या कल्याणासाठी व त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने तसेच खालील नमूद उद्दिष्टांसाठी पुढील नमूद संरचनेनुसार राज्य स्तरावर व विभागीय स्तरावर राज्यातील तृतीयपंथीय हक्काचे संरक्षण आणि कल्याण मंडळ स्थापन करण्याबाबतचा शासन निर्णय दि. १३ डिसेंबर, २०१८ रोजी निर्गमित करण्यात आलेला आहे. राज्यस्तरीय संरचनेमध्ये पुढीलप्रमाणे बदल करून सदर प्रस्तावित सुधारीत संरचनेनुसार राज्यस्तरीय व विभागीय मंडळावर सदस्यांची नियुक्ती करण्यात येवून सदर मंडळ तसेच विभागीय स्तरावरील मंडळ व जिल्हास्तरावरील तक्रार समिती कार्यान्वित करण्यात यावी.

अ) महाराष्ट्र राज्य तृतीयपंथीय हक्कांचे संरक्षण आणि कल्याण मंडळाची संरचना :-

अध्यक्ष :	मा. मंत्री, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र
सह अध्यक्ष :	मा. राज्यमंत्री सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र
उपाध्यक्ष :	सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन
सह उपाध्यक्ष :	तृतीयपंथीय समुदायातील विख्यात व्यक्ती (एक)
सदस्य :	विधानसभा सदस्य (एक)
सदस्य :	विधान परिषद सदस्य (एक)
सदस्य (३) :	विधि, वैद्यकीय आणि सामाजिक कार्य क्षेत्रातील प्रत्येकी एक व्यक्ती
सदस्य (२) :	तृतीयपंथीयांसाठी कार्य करणाऱ्या नामवंत संस्थांतील २ तृतीयपंथी व्यक्ती (त्यापैकी किमान एक व्यक्ती Trans Women असणे आवश्यक)
सदस्य :	राज्य शासनाच्या खालील मंत्रालयीन विभागाचे उप सचिव दर्जाचे अधिकारी/प्रतिनिधी

१. ग्राम विकास व पंचायतराज विभाग
२. नगर विकास विभाग
३. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
४. शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग
५. उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग
६. उद्योग, उर्जा व कामगार विभाग
७. कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग
८. वित्त विभाग
९. नियोजन विभाग
१०. विधि व न्याय विभाग
११. अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग
१२. गृह विभाग
१३. गृह निर्माण विभाग
१४. महसूल व वन विभाग

सदस्य -	महासंचालक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे
सदस्य	व्यवस्थापकीय संचालक, डॉ. आंबेडकर समता प्रतिष्ठान, नागपूर
सदस्य	संचालक, महाराष्ट्र राज्य एड्स कंट्रोल सोसायटी
सदस्य (६)	विभागीय तृतीयपंथीय हक्काचे संरक्षण आणि कल्याण मंडळाचे कार्यकारी अधिकारी (प्रत्येक विभागातील एक)
सदस्य (६)	प्रादेशिक विभागांतर्गत शिक्षण/सामाजिक क्षेत्रात क्रियाशील असलेली तृतीयपंथी व्यक्ती (प्रत्येक विभागातील एक)
सदस्य सचिव	आयुक्त, समाजकल्याण, पुणे हे या मंडळाचे सदस्य सचिव व समन्वयक असतील.

मंडळाची उद्दीष्टे :

- तृतीयपंथीय/ट्रान्सजेंडर यांना कायद्याने निश्चित अशी ओळख/स्थान मिळवून देणे व त्यासाठी शासनाच्या विविध विभागांकडे पाठपुरावा करणे.
- तृतीयपंथीयांना सामाजिक संरक्षण प्राप्त करून देणे.
- तृतीयपंथीयांच्या मानवी हक्कांची पायमल्ली होवू नये यासाठी उपाययोजना करणे.
- तृतीयपंथीयांना शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ मिळवून देवून त्यांचा आर्थिक व सांस्कृतिक विकास घडवून आणणे.
- तृतीयपंथीयांच्या विकासासाठी त्यांना संघटीत करणेकरिता प्रयत्न करणे.
- तृतीयपंथीयांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे.

राज्य तृतीयपंथीय हक्कांचे संरक्षण आणि कल्याण मंडळाचे कार्य :

- तृतीयपंथीय हक्कांचे संरक्षण आणि कल्याणाचे नियामक परिषद असेल (महाराष्ट्र राज्यातील तृतीयपंथीयांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि कल्याण कार्यक्रम ठरविणे, प्रोत्साहन देणे व देखरेख ठेवणेसाठी)
- समन्वय विभाग (सामाजिक न्याय विभाग) तथा इतर विभागाने पुरविलेल्या माहितीच्या आधारे तृतीयपंथीयांचे प्रश्न हाताळणे आणि तृतीयपंथीयांच्या हक्काचे संरक्षण आणि कल्याणाच्या दृष्टीने धोरण निश्चित करणे आणि योजना तयार करणे.
- शासनाच्या विविध योजनांचे सुलभीकरण करून त्याचा लाभ लाभार्थ्यांपर्यंत पोहचविणे.
- विभागीय मंडळाच्या निर्णयाने बाधित झालेल्या व अपीलाला आलेली प्रकरणे निकाली काढणे व या संबंधी दिशानिर्देश तयार करणे.
- समन्वय विभागाद्वारे विभागीय मंडळाच्या कार्यावर देखरेख ठेवणे.
- देखरेख, जमाखर्च वाटणी, निधी उभारणी इत्यादी संदर्भात धोरणात्मक निर्णय घेणे.
- लाभार्थ्यांची नोंदणी,ओळखपत्र आणि सर्व विभागांसाठी तृतीयपंथीयांचे हक्क व कल्याणासाठी दिशानिर्देश तयार करणे.
- तृतीयपंथीयांच्या कला, सांस्कृतिक व क्रीडा गुणांना प्रोत्साहन देणे. तसेच त्यांच्या कला गुणांना वाव देण्यासाठी कला अकादमी स्थापन करणे.
- लाभार्थ्यांचे हक्क आणि कल्याणासाठी निधीचा योग्य विनियोग करणे.

१२. ब) विभागीय तृतीयपंथीय हक्कांचे संरक्षण आणि कल्याण मंडळाची संरचना

अध्यक्ष - विभागीय आयुक्त

सह अध्यक्ष - तृतीयपंथी समुदायातील नामवंत व्यक्ती (एक)

सदस्य - विभागीय आयुक्तांनी निवडलेले राजकीय क्षेत्रातील दोन व्यक्ती

सदस्य - महाराष्ट्र शासनाच्या खालील विभागाच्या अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव यांनी नामनिर्देशित केलेले अधिकारी

१. ग्राम विकास व पंचायतराज विभाग
२. नगर विकास विभाग
३. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
४. शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग
५. उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग
६. उद्योग उर्जा व कामगार विभाग
७. कौशल्य व उद्योजकता विभाग
८. वित्त विभाग
९. नियोजन विभाग
१०. विधि व न्याय विभाग
११. अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग
१२. गृह विभाग
१३. गृहनिर्माण विभाग
१४. महसूल व वन विभाग

सदस्य - तृतीयपंथीयांसाठी कार्य करणाऱ्या नामवंत संस्थेमधील २ तृतीयपंथीय व्यक्ती (त्यापैकी किमान एक व्यक्ती Trans Women असणे आवश्यक)

सदस्य सचिव - प्रादेशिक उपायुक्त, समाजकल्याण विभाग

१३. राज्यातील सर्व तृतीयपंथीय यांच्या तक्रारींचे/समस्यांचे जिल्हास्तरावर तक्रार निवारण होणे आवश्यक आहे. याकरिता सामाजिक न्याय विभागाच्या दि. ७ ऑक्टोबर, २०२० च्या शासन निर्णयान्वये संरचना विहित केली आहे. सदर संरचनेमध्ये पुढीलप्रमाणे बदल करून जिल्हास्तरावर तक्रार निवारण समिती स्थापन करण्यात याव्यात.

जिल्हास्तरीय तक्रार निवारण समिती

अ.क्र.	नाव	पद
१.	जिल्हाधिकारी	अध्यक्ष
२.	अतिरिक्त जिल्हा पोलीस अधिक्षक	सह अध्यक्ष
३.	आयुक्त, महानगर पालिका / मुख्याधिकारी, नगरपालिका	सदस्य
४.	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	सदस्य
५.	जिल्हा शल्य चिकित्सक/जिल्हा आरोग्य अधिकारी	सदस्य
६.	रोजगार व स्वयंरोजगार अधिकारी	सदस्य
७.	जिल्हा पुरवठा अधिकारी	सदस्य
८.	जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी	सदस्य
९.	शिक्षण अधिकारी (प्राथमिक / माध्यमिक)	सदस्य
१०.	जिल्हा नियोजन अधिकारी	सदस्य
११.	जिल्हा सहाय्यक आयुक्त, कामगार	सदस्य
१२.	जिल्हाधिकारी यांनी नियुक्त केलेली सामाजिक क्षेत्रात काम करणारी एक एक व्यक्ती	सदस्य
१३.	तृतीयपंथीयांसाठी कार्य करणा-या नामवंत संस्थातील २ तृतीयपंथीय व्यक्ती (त्यापैकी किमान १ सदस्य ट्रान्सवुमन असणे आवश्यक)	सदस्य
१४.	सहाय्यक आयुक्त, समाजकल्याण	सदस्य सचिव

• समितीची उद्दिष्टे :-

राज्यातील तृतीयपंथीयांच्या तक्रारींचे जलदगतीने प्रभावी नियंत्रण व निवारण करणे

• समितीची कार्य :-

अ) प्राप्त तक्रारीच्या अनुषंगाने आवश्यक कार्यवाही करणे.

ब) जिल्हास्तरीय समितीकडे प्राप्त झालेल्या तक्रारींचे विहित कालावधीत निवारण करणे.

क) तक्रारीबाबत पडताळणी करून आवश्यकतेनुसार विभागीय तृतीयपंथीय हक्कांचे संरक्षण आणि कल्याण मंडळास शिफारस करणे.

ड) समितीने तृतीयपंथीयांना भेडसावणा-या अडचणींचा/समस्यांचा/तक्रारींचा सखोल अभ्यास करणे व योग्य त्या उपाययोजना शासनास सुचविणे.

१४. केंद्र शासनाने “The Transgender Persons (Protection of Rights) Act, २०१९” या कायद्याअंतर्गत निर्गमित केलेले “The Transgender Persons (Protection of Rights) Rules, २०२०” राज्य जशास तसे स्वीकृत (Adopt) करीत आहे.

१५. सोबत जोडलेल्या परिशिष्टातील नमूद राज्य शासनाच्या योजना, विहित निकषांनुसार पात्र तृतीयपंथी लाभार्थ्यांना लागू करण्यात येत आहेत.

परिशिष्ट- अ

१. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग आणि दिव्यांग कल्याण विभागाच्या योजना

- संजय गांधी निराधार अनुदान योजना
- श्रावण बाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना
- इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन योजना
- इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्ती वेतन योजना
- इंदिरा गांधी राष्ट्रीय अपंग निवृत्ती वेतन योजना
- कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड सबळीकरण व स्वाभिमान योजना
- अनुसूचित जातीच्या सहकारी संस्थांना अर्थसहाय्य मंजूर करणे.
- अनुसूचित जातीच्या मागासवर्गीय सहकारी सूतगिरण्यांना दिर्घ मुदत कर्ज मंजूर करण्याची योजना.
- अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या स्वयंसहाय्यता बचत गटांना मिनी ट्रॅक्टर व त्याची उपसाधने यांचा पुरवठा करणेबाबत
- भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक विकास योजना
- अनुसूचित जातीच्या उद्योजकांना स्टँड-अप इंडीयाच्या योजनांमधून मार्जिन मनी उपलब्ध करून देणे.

भारत सरकार मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजना (GOI PMS SC):

- राज्य शासनाची मॅट्रिकोत्तर शिक्षण फी परिक्षा फी प्रतीपूर्ती योजना (FREESHIP)
- राजर्षी शाहू महाराज गुणवत्ता शिष्यवृत्ती योजना (इ. ११ वी १२ वी) (RSMS)
- व्यावसायिक अभ्यासक्रमात शिकणाऱ्या अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन योजना
- राज्यातील १०० अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना देशातील शैक्षणिक संस्थामध्ये उच्च शिक्षण घेण्यासाठी “ राजर्षी शाहू महाराज गुणवत्ता शिष्यवृत्ती योजना “
- राजर्षी शाहू महाराज परदेशी शिष्यवृत्ती योजना

प्रिमॅट्रिक शिष्यवृत्ती योजना-

- सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना
- अस्वच्छ व्यवसायात काम करणा-या पालकांच्या मुलांना भारत सरकार मॅट्रिकपूर्व शिष्यवृत्ती-
- सैनिक शाळेतील अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता-
- इयत्ता ९ वी व १० वी मध्ये शिकत असणा-या अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना भारत सरकार
- मॅट्रिकपूर्व शिष्यवृत्ती योजना
- माध्यमिक शाळेत शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती.
- महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे मॅट्रिकपूर्व शिक्षण फी परिक्षा फी प्रदाने

(अ) महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादित, मुंबई (महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम)

अनुसूचित जाती, नवबौद्ध व सफाई कर्मचारी यांचेकरिता प्रामुख्याने स्वयंरोजगाराच्या खालील योजना

राज्य शासनाच्या योजना

१) अनुदान योजना

२) बीज भांडवल योजना

३) थेट कर्ज योजना

४) प्रशिक्षण योजना

केंद्रीय महामंडळाच्या योजना

अ) रा.अ.जा.वि.वि.म.च्या योजना

१) मुदती कर्ज योजना

२) सुक्ष्मपतपुरवठा योजना

३) महिला समृद्धी योजना

४) उच्च शैक्षणिक कर्ज योजना

ब) रा.रा.क.वि.वि.म.च्या योजना

१) मुदती कर्ज योजना

२) सुक्ष्मपतपुरवठा योजना

३) महिला समृद्धी योजना

४) महिला अधिकारीता योजना

५) उच्च शैक्षणिक कर्ज योजना

(ब) साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळामार्फतच्या योजना

- विशेष केंद्रीय अर्थसहाय्य योजना-:
  - अ) अनुदान योजना
- बीजभांडवल योजना :-
(महामंडळाचे भागभांडवल अंशदान निधीतून राबविण्यात येते.)
  - अ) बीजभांडवल योजना
  - ब) थेट कर्ज योजना -:
- लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे शिष्यवृत्ती योजना -
- राष्ट्रीय महामंडळाच्या निधीतून राबविण्यात येणा-या योजना
  - अ) लघुऋण वित्त योजना
  - ब) महिला समृद्धी योजना
  - क) शैक्षणिक कर्ज योजना

(क) संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळामार्फत राबविण्यात येणा-या योजना :-

- ५० टक्के अनुदान योजना
- बीज भांडवल योजना
- प्रशिक्षण योजना

(ड) गटई कामगारांना पत्र्याचे स्टॉल देण्याची योजना :-

केंद्र शासनाच्या योजना -

राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त व विकास महामंडळ (एन.एस.एफ.डी.सी., नवी दिल्ली), यांच्या योजना -

- मुदती कर्ज योजना
- लघुऋण वित्त योजना
- महिला समृद्धी योजना
- महिला किसान योजना
- शैक्षणिक कर्ज योजना

लोकनेते गोपीनाथ मुंडे ऊसतोड कामगार कल्याण महामंडळ :

- राज्यातील ऊसतोड कामगारांसाठीच्या विविध कल्याणकारी योजना
- विमा संरक्षण
- ऊसतोड कामगारांच्या मुलां-मुलींसाठी संत भगवानबाबा शासकीय वसतीगृह योजना
- रेशनकार्ड पोर्टेबिलिटी-वन कार्ड वन नेशन
- हेल्थ कॅम्प

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी), पुणे मार्फत राबविण्यात येणारे पुढील विविध स्पर्धा पूर्वतयारी प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

- केंद्रीय लोक सेवा आयोग (यु.पी.एस.सी.)
- महाराष्ट्र लोक सेवा आयोग (एम.पी.एस.सी.)
- जे.ई.ई / नीट
- बँक आय.बी.पी.एस. रेल्वे , एल.आय.सी. इत्यादी परीक्षांचे अनिवासी
- मांग, मातंग व तत्सम युवकांसाठी बँक रेल्वे ,एल.आय.सी. (आय.बी.पी.एस.) इत्यादी परीक्षांचे निवासी
- पोलीस व मिलिटरी भरती पुर्व परीक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम
- नेट/सेट ऑनलाईन प्रशिक्षण
- मागासवर्गीय मुला-मुलींच्या शिक्षणासाठी शासकीय वसतीगृहे
- अनुसूचित जाती व नवबौध्द मुला-मुलींसाठी शासकीय निवासी शाळा
- अनुसूचित जातीच्या अनुदानीत आश्रमशाळा
- केंद्रपुरस्कृत अनुसूचित जाती आश्रमशाळा
- अनुदानीत वसतीगृहे
- भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना
- अनुसूचित व नवबौध्द लोकांसाठी घरकुल योजना (नागरी/ग्रामीण)

२. इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग

महाज्योतीमार्फत देण्यात येणाऱ्या प्रशिक्षण योजना :

- संघलोकसेवा आयोग (UPSC) मार्फत घेण्यात येणाऱ्या नागरी सेवा परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण.
- महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (MPSC) मार्फत घेण्यात येणाऱ्या राज्यसेवा परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण.
- महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (MPSC) मार्फत घेण्यात येणाऱ्या संयुक्त गट (ब व क) परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण.
- यु.जी.सी./सी.एस.आय.आर.नेट, एम.एच.-सेटपूर्व प्रशिक्षण.
- बँक, एल.आय.सी., रेल्वे भरती पूर्व प्रशिक्षण.
- ए.बी.ए.सेट पूर्व प्रशिक्षण.
- मिलिटरी भरती पूर्व प्रशिक्षण.
- पोलीस भरती पूर्व प्रशिक्षण.
- जेईई, नीट, एम.एच.-सीईटी पूर्व प्रशिक्षण.
- व्यावसायिक वैमानिक प्रशिक्षण.
- कौशल्य विकास प्रशिक्षण

महाज्योतीमार्फत देण्यात येणाऱ्या अर्थसहाय्य योजना:

- पीएचडी करिता अर्थसहाय्य.
- UPSC नागरी सेवा व्यक्तिमत्व चाचणी परीक्षेसाठी अर्थसहाय्य
- UPSC नागरी सेवा मुख्य परीक्षेसाठी अर्थसहाय्य
- MPSC राज्यसेवा व्यक्तिमत्व चाचणी परीक्षेसाठी अर्थसहाय्य
- MPSC राज्य सेवा मुख्य परीक्षेसाठी अर्थसहाय्य

अमृत

- अधिछात्रवृत्ती
- स्पर्धा परीक्षा प्रशिक्षण
- आयबीपीएस, बँकींग, पोलीस व मिलिटरी भरती व तत्सम स्पर्धा परीक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम
- स्वयंम/ स्वाधार परदेश शिष्यवृत्ती
- सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत इतर मागास प्रवर्गातील इयत्ता ५ वी ते ७ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना शिष्यवृत्ती योजना
- सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत इतर मागास प्रवर्गातील इयत्ता ८ वी ते १० वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना शिष्यवृत्ती योजना

- राज्यातून व विभागातून माध्यमिक व उच्च माध्यमिक परीक्षा मंडळाच्या इयत्ता १०वी व १२ वी च्या परिक्षेत प्रथम येणाऱ्या विमुक्त जाती व भटक्या समाजातील गुणवंत विद्यार्थ्यांना स्व. वसंतराव नाईक गुणवत्ता पुरस्कार
- राज्यातून व विभागातून माध्यमिक व उच्च माध्यमिक परीक्षा मंडळाच्या इ.१० वी व १२ वी च्या परीक्षेत सर्व प्रथम येणाऱ्या इतर मागासवर्ग प्रवर्गातील गुणवंत विद्यार्थी व विद्यार्थिनींना स्व. वसंतराव नाईक गुणवत्ता पुरस्कार
- विजाभज, इमाव व विमाप्र प्रवर्गातील पात्र मुलां-मुलींना परदेशात उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देण्यासाठी योजना
- सैनिकी शाळेत प्रशिक्षण घेणाऱ्या विजाभज / विमाप्र विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता
- भारत सरकारच्या मॅट्रीकपूर्व शिष्यवृत्ती योजनेअंतर्गत इयत्ता १ ली ते १० वी मध्ये शिकत असणाऱ्या इतर मागास प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती (केंद्र पुरस्कृत योजना ५०%)

महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ

- वैयक्तिक कर्ज व्याज परतावा
- २०% बीज भांडवल योजना
- रु. १.०० लक्षपर्यंतची थेट कर्ज योजना
- शैक्षणिक कर्ज व्याज परतावा योजना:-
  - व्यावसायिक पाठ्यक्रमाशी संलग्न असणाऱ्या वसतिगृहातील निवासी मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता प्रदान करणे (विजाभज / विमाप्र)(राज्य योजना)
  - इयत्ता १० वी च्या परिक्षेत विशेष प्राविण्य मिळवून इयत्ता ११ वी मध्ये प्रवेश घेतलेल्या तसेच इ.१२ वी मध्ये शिकणाऱ्या विजाभज / विमाप्रवर्गाच्या मुला-मुलींना राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज गुणवत्ता शिष्यवृत्ती (राज्य योजना)
  - इमाव विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती (केंद्र योजना)
  - इमाव विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती (राज्य योजना)
  - विजाभज विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती (राज्य प्रायोजित)
  - विमाप्र विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती व विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क आणि परीक्षा शुल्क (राज्य योजना)
  - विजाभज विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क आणि परीक्षा शुल्क (राज्य योजना)
  - इमाव विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क आणि परीक्षा शुल्क (राज्य योजना)
  - OBC, VJNT आणि SBC कल्याण विभागाच्या विद्यार्थ्यांसाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण शुल्काची प्रतिपूर्ती (राज्य योजना)

- राज्यातील विमुक्त जाती भटक्या जमाती प्रवर्गातील घटकांना (धनगर वगळून) वैयक्तिक तसेच सामुहिकरित्या घरकुलांचा लाभ देण्यासाठी “यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत योजना” राबविण्यात येते. सदरहू योजनेतर्गत घरकुलासाठी विमुक्त जाती भटक्या जमाती प्रवर्गातील पात्र लाभार्थ्यांमध्ये पुढील घटकांना प्राधान्य देण्यात येते- १.पालात राहणारे, २.दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंब, ३.विधवा, परित्यक्त्या किंवा अपंग महिला, ४.पूरग्रस्त क्षेत्र.
- भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील धनगर समाजाच्या विद्यार्थ्यांना शहरातील इंग्रजी माध्यमाच्या नामांकित निवासी शाळांमध्ये शिक्षण देण्याबाबत.
- भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील धनगर समाजासाठी घरे बांधण्याची योजना राबविण्याबाबत
- राज्याच्या महसुली विभागांच्या मुख्यालयाच्या ठिकाणी भटक्या जमाती-क (धनगर) प्रवर्गातील मॅट्रीकोत्तर शिक्षण घेणाऱ्या गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह निर्माण करणे,
- वसतिगृह योजनेपासून वंचित असलेल्या धनगर समाजाच्या विद्यार्थ्यांना आदिवासी विकास विभागाच्या स्वयंम योजनेच्या धर्तीवर स्वतंत्र योजना सुरु करणेबाबत
- भटक्या जमाती-क या प्रवर्गातील धनगर समाजासाठी आवश्यक असलेल्या परंतु अर्थसंकल्पीत निधी उपलब्ध नसलेल्या योजना/ कार्यक्रम राबविण्यासाठी केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प (न्युक्लियस बजेट)
- केंद्र शासनाच्या स्टँड अप इंडिया योजनेत धनगर समाजातील महिलांकरीता मार्जिन मनी उपलब्ध करून देण्याबाबत
- केंद्र शासनाच्या स्टँड अप इंडिया योजनेत धनगर समाजातील महिलांकरीता मार्जिन मनी उपलब्ध करून देण्याबाबत
- भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील धनगर समाजातील बेरोजगार युवक-युवतींना लष्करातील सैनिक भरती व राज्यातील पोलीस भरतीसाठी आवश्यक ते प्रशिक्षण देणे.
- भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील धनगर समाजातील विद्यार्थ्यांना संघ लोकसेवा आयोग/महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग यांच्याकडून घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा पुर्व परिक्षांसाठी निवासी प्रशिक्षण देण्याबाबत
- भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील धनगर समाजातील बेरोजगार युवक-युवतींना स्पर्धा परिक्षासाठी शुल्कात आर्थिक सवलती लागू करणेबाबत.
- भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील धनगर समाजासाठी ७५ टक्के अनुदानावर ४ आठवडे वयाच्या सुधारीत देशी प्रजातीच्या १०० कुक्कुट पक्षांच्या खरेदी व संगोपनासाठी अर्थसहाय्य.
- भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील धनगर समाजातील भूमीहीन मेंढपाळ कुटूंबांसाठी अर्धबंदिस्त, बंदिस्त मेंढीपालन करण्याकरीता जागा खरेदीसाठी अनुदान स्वरूपात एकवेळचे एकरकमी अर्थ सहाय्य देणे.
- भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील धनगर व तत्सम समाजाची बहुल लोकसंख्या असलेल्या ९ जिल्हयातील मेंढपाळ कुटूंबांना चराई करण्याकरीता माहे जून ते सप्टेंबर या ४ महिन्यांच्या कालावधीसाठी चराई अनुदान देणे

- राज्यातील भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील सभासदांच्या सहकारी सूत गिरण्यांना भागभांडवल मंजूर करणे
- विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग यांच्यासाठी संगणक वाहन चालन सैन्य, पोलिस भरती पूर्व प्रशिक्षण आणि राज्य केंद्र सरकारच्या स्पर्धा परीक्षा प्रशिक्षण
- राज्यात इतर मागास प्रवर्गासाठी“मोदी आवास”घरकुल योजना
- राज्यातील इतर मागास प्रवर्ग, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती व विशेष मागास प्रवर्ग या प्रवर्गातील मॅट्रीकोत्तर व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी १०० विद्यार्थी क्षमतेचे मुलांसाठी १ व मुर्लींसाठी १ या प्रमाणे ३६ जिल्ह्याच्या ठिकाणी ७२ शासकीय वसतिगृहे सुरू करणे.
- पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर घरकुल योजना
- मोदी आवास योजना

३. दिव्यांग कल्याण योजना

दिव्यांग हक्क अधिनियम,२०१६ व दिव्यांग धोरण,२०१८ नुसार पात्र तृतीयपंथीयांना सोयी सुविधा तसेच पुढील योजनांचा लाभ

- शासकीय संस्थांमधून अपंगांचे शिक्षण आणि प्रशिक्षण
- स्वयंसेवी संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या विशेष शाळा / कार्यशाळांमधून अपंगांचे शिक्षण व प्रशिक्षण
- अपंग व्यक्तींना पुनर्वसनासाठी वित्तीय सहाय्य.
- अपंग कल्याण राज्य पुरस्कार.
- अपंग व्यक्तींना कृत्रिम अवयव व साधने पुरविणे
- अपंग व्यक्तींना पुनर्वसनासाठी वित्तीय सहाय्य.
- अपंग व्यक्तींना स्वयंरोजगारासाठी बीज भांडवल.
- अपंग विद्यार्थ्यांना गुणवत्ता पारितोषिके
- मतिमंद बालगृहे अपंगांचे शिक्षण व प्रशिक्षण
- वृद्ध व अपंगांसाठी गृहे जिल्हा परिषद
- अपंग-अव्यंग व्यक्तीच्या विवाहास प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्थिक सहाय्याची योजना.

४. कौशल्य व उद्योजकता विभाग

- शिल्प कारागिर प्रशिक्षण योजना
- आदिवासी रोजगाराभिमुख व्यवसाय शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करणे
- उत्पादनाभिमुख प्रशिक्षण योजना

- शिकाऊ उमेदवारी योजना (शिकाऊ उमेदवारी अधिनियम, १९६१)
- राष्ट्रीय/महाराष्ट्र उमेदवारी प्रोत्साहन योजना
- व्यवसाय प्रशिक्षण शुल्क प्रतिपूर्ती योजना

५. उद्योग , उर्जा व कामगार विभाग

- केंद्र शासनाच्या Central Sector Scheme for Rehabilitation of Bonded Labour २०१६ (सुधारित योजना-२०२१)
- महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना
- राज्यातील असंघटीत कामगारांना लागू होणाऱ्या योजना

६. पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग

- स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा २

७. आदिवासी विकास विभाग

- शिष्यवृत्ती योजना पोस्ट मॅट्रीक / प्रि मॅट्रीक
- परदेशी शिष्यवृत्ती.
- पंडित दिनदयाळ स्वयंम योजना.
- शबरी घरकुल योजना
- आदिम घरकुल योजना.
- शबरी वित्त व विकास महामंडळाकडून वैयक्तिक कर्ज योजना.
- वनहक्क कायदा

८. अन्न नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग

- आनंदाचा शिधा योजना
- राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजना (रेशनकार्ड)
- नवीन शिवभोजन केंद्र

९. शालेय शिक्षण विभाग

- प्रधान मंत्री पोषण शक्ती निर्माण (पूर्वीची शालेय पोषण आहार योजना)
- मोफत गणवेश वाटप योजना.

- मोफत पाठ्यपुस्तक योजना
- मोफत शिक्षण- इयत्ता १२ वी पर्यंत मोफत शिक्षण
- शिष्यवृत्ती
- शालेय शिक्षण विभागामार्फत वरील राबविल्या जाणाऱ्या सर्व योजनांचा लाभ सर्व विद्यार्थ्यांना अर्थात मुले मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थी यांना देणे.

१०. ग्राम विकास व पंचायत राज विभाग

➤ केंद्र पुरस्कृत योजना

- कायमस्वरूपी विक्री केंद्र बांधणे
- श्यामा प्रसाद मुखर्जी रूबन अभियान
- राष्ट्रीय बायोगॅस व खत व्यवस्थापन कार्यक्रम
- महालक्ष्मी सरस प्रदर्शन
- दीन दयाल उपाध्याय कौशल्य विकास योजना
- प्रधानमंत्री आवास योजना- ग्रामीण
- महिला किसान सशक्तीकरण कार्यक्रम
- महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनशैली मिशन
- प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना
- राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना
- सामाजिक, आर्थिक व जात सर्वेक्षण
- स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था (R-SETI) संबंधीचे सर्व कामकाज
- उमेद - महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान

➤ राज्य पुरस्कृत योजना

- तीर्थक्षेत्र विकास कार्यक्रम
- स्मार्ट ग्राम योजना
- मा लोकप्रतिनिधीनी सुचविलेल्या ग्रामीण भागातील गावांतर्गत रस्ते, गटारे व अन्ये मुलभूत सुविधांचा विशेष कार्यक्रम
- ग्रामपंचायतींना जनसुविधांसाठी विशेष अनुदान
- मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना
- जिल्हा परिषद व पंचायत समिती इमारत बांधकामाकरीता सहाय्यक अनुदान

११. अल्पसंख्याक विभाग

- शैक्षणिक
- कौशल्य विकास
- क्षेत्र विकास
- उर्दू अकादमी, हज समिती
- मौलाना आझाद महामंडळ

१२. नियोजन विभाग/रोहयो प्रभाग

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मगांराग्रारोहयो)

१३. उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग

- राज्यातील तृतीयपंथीय विद्यार्थ्यांना उच्च व तंत्र शिक्षण विभागाच्या अधिपत्याखालील शिक्षणक्रमासाठी शैक्षणिक फी (शैक्षणिक शुल्क) माफ करणेबाबत.
